

DEFINICIJE POČINITELJA RATNOG NASILJA I ŽRTVE: SOCIOLOŠKA ANALIZA NASILJA U KONCENTRACIJSKIM LOGORIMA ZA VRIJEME RATA U BOSNI I HERCEGOVINI

UDK: 316.624:343.819.5(497.6)
Izvorni naučni rad

Dr. sc. Goran Bašić, vanr. prof.
Fakultet društvenih nauka
Univerzitet Linnaeus
Växjö, Švedska

Sažetak

Ovaj članak analizira prepričana iskustva bivših logoraša koji su kao civili odvedeni u koncentracijske logore početkom rata u Bosni i Hercegovini 1990-ih godina. Cilj je članka analizirati priče o ratnom nasilju u koncentracijskim logorima i identificirati kako se počinitelji ratnog nasilja i žrtve simbolično definiraju u pričama. Priče o nasilju u logoru definiraju počinitelja nasilja kao nekoga tko je opasan, zao, idealan neprijatelj, kao pravi ali udaljeni zločinac. Kad ispitanici u studiji naglašavaju istrebljenje i sustavnost ratnog nasilja u logorima tijekom rata, oni produciraju i reproduciraju sliku nasilja koje je organizirano i koje se provodi svakodnevno. Čini se da je cilj toga verbalnog isticanja da opisana djela nasilja u logorima poslije rata dobiju status organiziranog ratnog zločina – genocida. Definiranjem počinitelja ratnog nasilja ispitanici u studiji implicitno ističu komplementarnu suprotnost počinitelja – žrtvu nasilja. Žrtva je predstavljena kao prijeratni poznanik, prijatelji i susjed izvršitelja nasilja. Žrtva nasilja definirana je kao umorna, posustala u agoniji, kao inferiorna, dehumanizirana, žigosana i kao bespomoćna, ostavljena na milost i nemilost počiniteljima ratnog nasilja. Svođenje ljudi samo na jedan primarni (ubojit) kolektivni identitet, postoji na svakom mjestu gdje se „etnički identitet“ ljudi smatra važni-

jim od njihova osobnog, individualnog, građanskog, profesionalnog ljudskog identiteta. Spajanje etnonacionalnih identiteta u potpuno homogeni, masovni, jedinstveni kolektivni identitet, a koji se znatno ili (potpuno) razlikuje od nekih drugih – savršeno odgovara reprodukciji i stvaranju novih oblika nasilja.

Ključne riječi: genocid, udaljeni zločinac, istrjebljenje, sustavno ratno nasilje, organizirano ratno nasilje, verbalno isticanje, kolektivni identitet, etnički identitet, etnonacionalni identitet

UVOD

Polazna je točka ovog članka rat u sjeverozapadnoj Bosni i Hercegovini (1992. do 1995. godine)¹. Tijekom rata u cilju protjerivanja Bošnjaka i Hrvata iz sjeverozapadne Bosne i Hercegovine srpska vojska i policija provodila je masovna pogubljenja, progon, sustavna silovanja, otvarali su se i koncentracijski logori pri čemu je civilno stanovništvo bilo izravna meta ratnih djelovanja (Medić, 2013; Case No.: IT-95-8-S; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Greve i Bergsmo, 1994).

Ratno nasilje primarna je tema ovog članka. Dosadašnja istraživanja nasilja tijekom rata u BiH nedovoljna su za ovu analizu budući da prikazuju jednostranu sliku fenomena ratnog nasilja i njegovih sudionika – počinitelja nasilja i žrtava nasilja, razvijajući sliku fenomena ratnog nasilja na osnovi analiziranja opsada i bombardiranja gradova, ubijanja, silovanja i protjerivanja civila, odraslih i djece (Bougarel, Helms i Duijzings, 2007; Stover i Weinstein, 2004). Primjeri nasilnika počinitelja prikazuju se slikama vojnika i policajaca koji su ubijali, silovali i protjerivali civilne žitelje. Kao primjere žrtava nasilja često vidimo slike ubijenih ili silovanih i protjeranih odraslih i maloljetnih civila (Bougarel, Helms i Duijzings, 2007; Stover i Weinstein, 2004). Istraživači su otkrili važnost poslijeratnih pripovijesti (Bougarel, Helms i Duijzings, 2007; Stover i Weinstein, 2004), ali nisu obratili pozornost na nasilje kao proizvod uobičajene međuljudske interakcije (Blumer, 1969/1986; Garfinkel, 1967/1984; Potter, 1996/2007; Riessman, 2008).

Polazeći od takvih manjkavosti dosadašnjih istraživanja ratnog nasilja kao teorijsko polazište u ovom su radu upotrijebljena su općenitija sociološka izučavanja nasilja koja se zasnivaju na međuljudskoj interakciji (Åkerström, 2002; Collins, 2008; Katz, 1988; Presser, 2013). Randall Collins (2008) analizira fenomen nasilja iz mikrosocijalne perspektive s fokusom na pojedincu u situaciji koja se razvije u nasilje,

1 Dijelovi ovog članka prije su objavljeni na engleskom i švedskom jeziku u časopisima *Journal of Interpersonal Violence* pod naslovom "Definitions of Violence: Narratives of Survivors from the War in Bosnia and Herzegovina", u *Humanity and Society* sa naslovom "Concentration Camp Rituals: Narratives of Former Bosnian Detainees", u *Statsvetenskaplig tidskrift* sa naslovom *Ritualer i koncentrationslägret. Avståndstagande, moral och anpassning i före detta lägerfångars berättelser från Bosnien* i u *Sociologisk Forskning* pod naslovom *Definitioner av våld i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien* (Basić, 2018, 2017, 2015f, 2013).

pri čemu se situacije mogu analizirati kao odstupanja od uobičajenih obrazaca tijekom situacije interakcije ili interaktivnog lanca zbivanja. Collins (2004) smatra da se društveni život oblikuje putem niza rituala u kojima su pojedinci međusobno povezani kad im znatiželju pobudi zajednička *točka interesa*. Pojedinaac u novim situacijama i zbivanjima teško može zanemariti iskustva iz prethodnih situacija. Drugim riječima, može se reći da se prijašnje situacije stapaju s novima. Premda se nasilne situacije mogu promatrati kao odstupanje od normalnih obrazaca interakcija, one se ne mogu automatski smatrati poremećajem interakcije (Collins, 2008).

Collins (2008) argumentira da je teško do kraja izvršiti nasilni čin. Naime, u normalnom društvenom okruženju oslobođenom od nasilja pojedinci se ponašaju previše miroljubivo i susretljivo prema drugima da bi se upustili u nasilje te, prema Collinsu (2008), priče o nasilju gotovo uvijek nastoje biti nasilnije od situacija koje opisuju. Osim toga svaka je interakcija – čak i nasilna – povezana s određenom *situacijom, kontekstom i odnosom* moći između sudionika budući da sudionici interakcije produciraju i reproduciraju inferiornog i superiornog (dominantnog) sudionika (Collins, 2004). Često se u narativnom procesu odredi tko je inferioran, a tko superioran, što pridonosi stvaranju tih specifičnih situacija – čak i nasilnih situacija (Collins, 2004, 2008).

Studija o nasilju Lois Presser (2013) prikazuje raznoliku sliku društvene stvarnosti, osobito u ratnoj situaciji, gdje se nečiji ratni postupak smatra pravednim na jednoj strani, a na drugoj kao najgore zvjerstvo. Podijeljena logika raznolike stvarnosti producira se i reproducira, među ostalim, putem priča. Te priče produciraju i reproduciraju dominantne sudionike u nasilnim situacijama, sudionike kojima je potrebna neka vrsta dozvole da bi ozlijedili inferiorne sudionike. Presser ističe kako dominantni sudionici definiraju sebe kao toliko *ne-moćne* da nisu mogli izbjeći ozljeđivanje inferiornih. Dominantni sudionici dobili su dozvolu od društva da primijene nasilje, ali čini se i kao da su se našli u bezizlaznom *nasilno-interaktivnom vrtlogu*.

Omalovažavanje onih koji su cilj nasilnih napada znači stvaranje objekta koji je manje složen od počinitelja, a to potvrđuje *opravdanost* nasilja (usporedi Katz, 1988, str. 12–15, pojam „righteous slaughter“ / „pravedni pokolj“). Primjerice pripadnici plemena Tutsi u Ruandi prije i tijekom genocida 1994. godini nazivani su žoharima i psima, a Židovi u nacističkoj Njemačkoj nazivani su štakorima (Presser, 2013).

Ujedno prema Presseru (2013) dominantni počinitelji nasilja često su pod utjecajem priča koje su producirane, reproducirane i proširene u društvenoj zajednici, a novi društveni poredak koji se pojavljuje tijekom rata rezultira dehumanizacijom onih koji su izloženi nasilju. Uobičajeno je i da primjena nasilja postaje nešto „normalno“, prelazi u svakodnevna događanja i tako postaje dominantan standard u ratnom društvu.

David Wästerfors (2014) kritizira studiju Pressera navodeći nedostatak teoretskog i empirijskog zanimanja za međuljudske interakcije u nasilnim situacijama. Wästerfors argumentira da postoje istraživanja nasilja (npr. Collins, 2008 i Katz, 1988) koja svojom metodom omogućuju življu i izravniju analizu nasilnih situacija, obraćajući pozornost na emocije, metode i oblike nasilja te dinamiku interakcije između počinitelja i žrtve nasilja, a što je sve i prisutno u narativima o nasilju.

Prijašnja istraživanja ratnog nasilja obuhvaćaju analizu nasilnih situacija (npr. Collins, 2008), ali najčešće se ratno nasilje ne analizira kao situacijski izazvan fenomen koji podrazumijeva interakciju (npr. Malešević, 2010). Time se takve studije zadržavaju na općoj makrorazini, pri čemu autori propuštaju analizirati relacije između počinitelja, žrtve i situacije, između počinitelja, žrtve i promatrača i između počinitelja i žrtava nasilja. Autori najčešće ne upotrebljavaju neku vrstu empirijskog materijala u analizi. Te se studije mogu nazvati pričama o ratnom nasilju u kojima se nikako ne analiziraju priče. Sličnu kritiku iznosi Wästerfors (2014) kad preispituje istraživanje Pressera (2013). Takve kritike upozoravaju na potrebu za istraživanjem nasilja koje prepoznaje važnost interakcije u nasilju (ili nasilja kao fenomena interakcije).

Naime, nasilje nije objektivna kategorija, nego se konstituira u interakciji između pojedinaca, u samoj definiciji specifične nasilne situacije, te se može analizirati kao apstrakcija ili socijalna kategorija (Collins, 2008; Åkerström, 2002). Pritom se definicije fenomena nasilja mogu promatrati kao rezultat *moralne konstrukcije*. Sadržaj pojma nasilja nije unaprijed definiran, a pozicija sudionika u interakciji, kao i kontekst u kojem se interakcija događa, važni su za sam proces definiranja. Pojam nasilja sadržava i dimenziju presude i moralne odgovornosti počinitelja, čime se ponašanje počinitelja implicitno određuje moralno neprihvatljivim. Sam počinitelj kao i žrtva može se suočavati s moralnim pitanjima prije, tijekom i poslije nasilne situacije (Åkerström, 2002; Katz, 1988). Definicije fenomena nasilja kao i moralne

konstrukcije počinitelja i žrtve nasilja mogu istodobno i ilustrirati raspad socijalne kontrole u društvu (Ussem, 1998).

Ova studija zasniva se na sociološkim analizama fenomena genocida kao procesa (Bećirević 2009; Fejn 1979; Fein 1993) koji je kad je riječ o Bosni i Hercegovini započeo u istočnoj i sjeverozapadnoj Bosni 1992. godine, nastavio se tijekom rata i kulminirao i kristalizirao se u Srebrenici 1995. godine. Iz sociološke perspektive genocid u Bosni još uvijek traje sustavnim negiranjem političara u bosanskom entitetu Republike Srpske da se dogodio (Bećirević, 2009, 2010; Medić, 2013; Mahmutćehajić, 2018; Basic, Delić and Sofradzija, 2019).

Rat u sjeverozapadnoj Bosni počeo je krajem proljeća 1992. godine kad je srpska vojska zajedno s policijom bez oružanog otpora preuzela lokalnu vlast. Veći je broj sela u toj regiji granatiran (npr. Kozarac, Hambarine, Briševo i Bišćani) od srpske artiljerije dok su mediji širili propagandu i laži o muslimanskim i hrvatskim ratnim zločinima protiv Srba u tom području (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Greve and Bergsmo 1994; Wesselingh and Vaulering 2005). Stanovnici tih sela bili su nenaoružani i tražili su skrovišta u brdima i dolinama sjeverozapadne Bosne. Srpska vojska i policija uhitile su velik broj izbjeglica. Neke od njih na licu mjesta su likvidirali u šumama, a druge su odveli u koncentracijske logore Omarsku, Keraterm i Manjaču.

Omarska je selo koje pripada općini Prijedor koja se nalazi u sjeverozapadnoj Bosni. Stanovnici Omarske većinom su bili srpske nacionalnosti, a logor je bio smješten u zgradama uprave rudnika željezne rude Ljubija. Keraterm je prije rata bila tvornica za proizvodnju keramike u Prijedoru. Manjača je planinski masiv u sjeverozapadnoj Bosni u kojem je Jugoslavenska narodna armija prije rata imala više objekata za vojne vježbe na različitim lokacijama planinskog masiva. Kad je počeo rat u Hrvatskoj, nekoliko vojnih objekata pretvoreno je u koncentracijske logore za zarobljene hrvatske vojnike i civile. Logor je bio u funkciji i kad je počeo rat u Bosni i Hercegovini; Manjača je služila kao koncentracijski logor za civile Bošnjake i Hrvate (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Greve and Bergsmo 1994).

Izdvajajući dijelove iz kvalitativnih intervjuova s civilima koji su početkom rata zarobljeni i smješteni u koncentracijske logore Omarsku, Keraterm i Manjaču ovaj članak analizira kako ti bivši logoraši opisuju

ratno nasilje kojem su bili izloženi.

Znanstvena izvješća i pravne presude Haškog tribunala, koji opisuju i uvjete života u koncentracijskim logorima Omarskoj, Keratermu i Manjači, opisuju egzistenciju okarakteriziranu ponižavanjem, fizičkim nasiljem, strahom i smrću. Logoraši su svakodnevno umirali zbog fizičkog nasilja, planiranih pogubljenja, nedostatka hrane i raznih bolesti. Svjedoci na Međunarodnom kaznenom sudu tvrde kako su zatvoreni civili izgubili u prosjeku između 20 do 40 kilograma tjelesne mase. Zbog samog okruženja i atmosfere zatvorenici su izgubili zadnje atome snage i volje za život; postali su apatični; tekstovi dočaravaju slike zatvorenika koji jednostavno sjede i čekaju smrt kako bi prestala bol. Kao primjer može se navesti koncentracijski logor Omarska u kojem su srpski vojnici i policajci u ljeto 1992. u užasnim uvjetima držali 5000 do 7000 zarobljenih Bošnjaka i Hrvata. Zarobljeni civili u Omarskoj većinom su bili punoljetni muškarci. U zarobljeničkoj populaciji bilo je i 37 žena i maloljetnih muškaraca. Na stotine zatvorenika u Omarskoj je umrlo od gladi, fizičkog zlostavljanja, batinaanja i drugih načina maltretiranja. Stotine ljudi prebačene su na druge lokacije gdje su likvidirane (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Case No.: IT-95-8-S; Greve and Bergsmo 1994; Wesselingh and Vaulering 2005).

Samo u općini Prijedor u sjeverozapadnoj Bosni broj ubijenih Bošnjaka i Hrvata tijekom ljeta 1992. iznosio je više od 3000 (više od 200 žena i 100 djece također je ubijeno), a gotovo polovina predratnog stanovništva u općini Prijedor (više od 40 000 Bošnjaka i Hrvata) progna na je (Medić, 2013; IPC Patria, 2000).

Cilj

Polazeći od navedenih nedostataka dosadašnjih istraživanja ratnog nasilja, ovaj rad usmjeren je na analizu usmenih opisa ratnog nasilja među osobama koje su preživjele rat 1990.-ih u sjeverozapadnoj Bosni. U studiji se analizira fenomen ratnog nasilja uz analiziranje priča o ratnom nasilju koje su ispričali ispitanici (Riessman, 2008). Pritom je osnovni cilj rada utvrditi kako preživjeli prepričavaju ratno nasilje u koncentracijskim logorima tijekom rata u Bosni i Hercegovini i identificirati kako se počinitelji ratnog nasilja i žrtve simbolično definiraju u pričama. Analiza se ponajprije fokusira na interakcije po-

vezane s primjenom sile od počinitelja nasilja i reakcije sudionika na takve interakcije.

Ovo kvalitativno istraživanje pridružuje se onim narativnim tradicijama sociologije u kojima se usmeno pripovijedanje smatra diskurzivnim i zasnovanim na iskustvima (Riessman, 2008). Opća polazna točka ove studije zasniva se na interakciji, ali inspirirana je time kako ljudi predstavljaju svoju socijalnu stvarnost (Blumer, 1969/1986; Garfinkel, 1967/1984). Etnometodologija ne objašnjava što je socijalni fenomen, nego kako se fenomen stvara (Garfinkel, 1967/1984). S tog aspekta možemo promatrati i priče sudionika i njihovu analizu kao aktivnosti koje stvaraju smisao (Blumer, 1969/1986; Garfinkel, 1967/1984; Riessman, 2008). U ovoj studiji priče su analizirane kao odvojeni segmenti stvarnosti; pretpostavka je da kazivač kreira jednu stvarnost unutar svoje priče (Potter, 1996/2007, str. 97-98).

Kvalitativni intervju i varijacija u empirijskom materijalu

Materijal za ovu studiju prikupljen je kvalitativnim intervjuima s devet bivših logoraša. Sve intervjuirane osobe žive u Švedskoj, Danskoj ili Norveškoj. To su muškarci između 30 i 65 godina života i svi su preživjeli genocid u sjeverozapadnoj Bosni. Sedmorica su iz općine Prijedor, a ostala dvojica iz drugih općina sjeverozapadne Bosne. Među intervjuiranim osobama osmorica su Bošnjaci i jedan je Hrvat. Sedmorica žive u Švedskoj, a po jedan u Danskoj i Norveškoj. Intervjui su obavljani od travnja do lipnja 2006. godine. Intervjuirana su i četiri bliža rođaka spomenutih devet bivših logoraša. Dijelovi empirijskog materijala koji je prikupljen 2006. godine analizirani su u drugim znanstvenim izvješćima, knjigama i člancima. Te se analize zasnivaju na prethodno spomenutom materijalu, ali s nešto drugačijim znanstvenim pitanjima (Basic 2018, 2017, 2015a-f, 2013, 2007, 2005).

Intervjui u ovoj studiji imaju jak emocionalni naboj. Riječ je o bolnim pričama u kojima susjedi mijenjaju svoje ponašanje početkom rata: „Danas ti je susjed civilna osoba koja te pozdravlja prijateljski kao uvijek, a tjedan dana poslije isti susjed nosi uniformu; još uvijek te pozdravlja, ali je i sudionik u pokoljima, silovanjima i odvođenju susjeda u koncentracijske logore.“

Intervjui su obavljani u obliku razgovora u kojima je autor studije preuzimao ulogu sugovornika, a ne ispitivača. Taj oblik intervjuira-

nja, kod kojeg osoba koja intervjuira preuzima ulogu nekoga tko improvizira i tko je fleksibilan partner u razgovoru, Holstein i Gubrium (1995) nazivaju *aktivnim intervjuom*. To znači da je Bašić preuzeo ulogu zainteresiranog slušatelja koji želi saznati više o svakodnevnom životu u logorima. Taj način intervjuiranja unaprjeđuje i razgovor kao i moralnu perspektivu intervjuiranih osoba. Intervjui su provedeni u stilu konverzacije u kojoj dominira važnost priče, otvorenih pitanja i otvorenih potpitanja (pitanja na koja se ne može odgovoriti s da ili ne). Intervjui u ovoj studiji nisu provedeni prema modelu: pitanje – odgovor, pitanje – odgovor i taj način aktivnog intervjuiranja stvorio je u ovoj studiji varijacije u empirijskom materijalu koje su potrebne da bi se moglo otkriti, a u idućoj fazi i analizirati ratno nasilje u koncentracijskim logorima za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini te definicije počinitelja ratnog nasilja i žrtve.

Intervjui su snimljeni tonskim zapisom i kasnije transkribirani na bosanski jezik, najčešće isti dana ili dan nakon intervjuja kako bi se osigurala kvalitetna dokumentacija u empirijskom materijalu. Čitajući transkripte i dodajući komentare u tekstu provedena je kategorizaciju empirijskog materijala (Silverman, 2015). Kategorizacijom materijala identificirani su markeri ratnog nasilja u koncentracijskim logorima i markeri koji definiraju počinitelja ratnog nasilja i žrtve. Empirijska osnova ove studije kategorizirana je u materijalu na način: „nasilje – ljudska patnja“ i „nasilje – poniženje“.

Svi intervjui u studiji snimani su i obavljani prema načelima pravila koje je formuliralo Švedsko istraživačko vijeće (Swedish Research Council, 2007; Swedish Research Council, 2011). Ispitanici su dali usmenu suglasnost za intervju, snimanje i zajamčena im je anonimnost u i transkriptima i u analizi.

Važno etičko pitanje u studiji jest mogućnost retraumatizacije sudionika podsjećanjem i razgovorom o vrlo teškim životnim iskustvima (Čorkalo Biruški, 2014). Na primjer, bivši zatočenik logora Keraterm i Omarska, Nesim, pokazao je na svojoj kratkoj majici da se intenzivno znojio tijekom intervjuja, a Zahir je u više navrata počeo plakati. Posebno su razgovori o ratnom nasilju bili emocionalno teški. U nekoliko navrata predložio sam stanku tijekom intervjuja ili da razgovor obavimo za nekoliko dana. Te su prijedloge sudionici svaki put odbili. Zahtijevali su da se intervju nastavi i rekli da im je lakše ispričati priču do kraja premda je emocionalno iscrpljujuća i teška.

Istraživač u ovoj studiji osobno je doživio početak rata kao pripadnik jedne od skupina ljudi koje su protjerane iz sjeverozapadne Bosne. Poznao je dio sudionika iz intervjua provedenih 2006. godine. Istraživač ovog rada poznao je i pojedince koje su spominjali sudionici. Osobno je upoznat i s nekim od opisanih nasilnih situacija koje su se dogodile tijekom rata u Prijedoru i Ljubiji. Osobe koje se spominju u pričama sudionika stvarne su, a u studiji su predstavljene pod pseudonimima (na primjer Stipo).

Za vrijeme rada na ovoj studiji istraživač je bio suočen s dvojbom što potječe iz tog područja u sjeverozapadnoj Bosni. Tijekom rada na analizi pokušao se ophoditi što je moguće objektivnije. Intenzivno je radio protiv homogenizacije i kolektivne osude bilo koje strane u ratu. Povezanost s kontekstom koji se analizira, naravno, utjecala je na provedbu studije. Opasnost je bila u tome što istraživač poznaje određene sudionike intervjua i određene ratne događaje. To je moglo negativno utjecati na znanstvenu prirodu teksta. Stoga je istraživač stalno nastojao ostati vrijednosno neutralan u analizi. No osobna iskustva iz rata u Bosni i Hercegovini pomogla su istraživaču da lakše prepozna, shvati i analizira ratne i poslijeratne socijalne fenomene, poput fenomena ratnog nasilja.

Rezultati

U rezultatima se ističe kako se simbolično definiranje počinitelja ratnog nasilja i žrtve prikazuje kad intervjuirane osobe u empirijskom štivu govore o (1) patnji žrtve u logoru i (2) poniženju žrtve u logoru. Nalazi provedenog istraživanja prikazuju se u sklopu tema: (1) ratno nasilje i patnja žrtve u logoru i (2) ratno nasilje i poniženju žrtve u logoru.

Ratno nasilje i patnja žrtve u logoru

U njemačkim logorima za vrijeme Drugog svjetskog rata cilj je bio ubijati iz daljine, logori su bili visokoučinkoviti i industrijalizirani u svojim djelovanjima (Bauman 1991; Langer 1991; Megargee 2013a,b). Zbog toga su prijašnja istraživanja analizirala učinkovita i industrijalizirana ubijanja ljudi i strategije preživljavanja u koncentracijskim logorima (Bauman 1991; Langer 1991, 1996; Luchterhand 1953; Megar-

gee 2013a,b; Round 2006; Ryn 1990; Sunderland 2010; Stein 2009; van Ree 2013). Istraživači ističu važnost narativa, ali nisu fokusirani na narrative o ratnom nasilju u koncentracijskim logorima i nisu rabili izraz „ratno nasilje“ kao polaznu točku analize fenomena.

U pričama iz koncentracijskih logora nalaze se primjeri organiziranih, racionalnih i spontanijih počinitelja. Prema sudionicima, bilo je uobičajeno da počinitelji dolaze u logore u potrazi za ljudima s njihovih popisa koje bi pretukli ili ubili. Obično su osobe umirale poslije trećeg batinanja. Ubojstva su se izvršavala po nalogu drugih. Jedan sudionik intervjuja, prijašnji logoraš rekao je: „Biralni su ljude za klanje po nekom redosljedu.“ Prema riječima sudionika, događalo se da se netko htio riješiti svojeg bogatog susjeda koji se nalazio u logoru kako bi mu oteo imovinu i kapital i zato bi platio stražarima da izvrše ubojstvo. Prema sudionicima intervjuja koji su boravili u koncentracijskim logorima, to se događalo svakodnevno. Sudionici su ispričali kako su počinitelji uglavnom tražili pojedince po imenu i ponekad su ujutro mogli vidjeti prozvanu osobu na hrpi trupala pred „bijelom kućom“ (Medić, 2013; Case No.: IT-95-8-S; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Greve i Bergsmo, 1994).

Priče o fenomenu ratnog nasilja u logorima produciraju i reproduciraju sliku ljudske patnje za vrijeme rata. U tim pričama pravilno moralno ponašanje pojavljuje se kao kontrast u odnosu na priče o patnji i ubistvima tokom rata. Priče o ratnom nasilju produciraju sliku počinitelja nasilja kao nekoga tko je opasan, zao, idealan neprijatelj, kao stvarni ali udaljeni zločinac, netko tko je mrzak i doživljava se kao jasna prijetnja.

Ispitanici u studiji ispričali su kako su logoraši umirali u velikim brojevima zbog nedostatka hrane, bolesti, premlaćivanja i planiranih pogubljenja. Logori u sjeverozapadnoj Bosni isticali su se po individualiziranim zločinima u kojima je izvršitelj često poznavao svoje žrtve (Basic 2018, 2017, 2015a-f, 2013, 2007, 2005). Nije se upotrebljavalo samo vatreno oružje kao sredstva za ubijanje nego su se rabili i noževi, metalne cijevi, električni kabeli i pendreci. Jedan od ispitanika, pod imenom Nesim, u studiji opisuje strah, fizičko maltretiranje, patnju i smrt u logorima:

„Iza leđa ti, samo jedan metar od nas, kolju i deru ljude. To je vrištanje i gungula. (...) To se događalo pod nogama onih koji su ležali u zadnjem redu, ja mislim da sam ja ležao u četvrtom. Ne

znam da li si ikad čuo vrištanje čovjeka od agonije, patnje i bola, dok ga muče. To se potpuno razlikuje od plakanja koje možeš čuti od nekoga ko duševno pati. Do današnjeg dana mi se krv sledi kada čujem nekoga ko plače. Ljudi su plakali zbog mučenja, molili su da ih ubiju da bi prestao bol. Od toga ti se krv sledi. Ništa ne jedeš, ne piješ zato što ti ne daju vode, ne smiješ ići u zahod, bili smo kao pilići. Kad bi prozvali nekoga nisi mogao ni otići tamo pošto si bio blizu nesvijesti. (...) Niko nije gore prošao od Stipe (čovjeka iz Prijedora kojeg smo i ja i Nesim poznavali), njega su razapeli između četiri kamiona, mogao sam to čuti. Mučili su ga. (...) Prije toga su ga tukli danima, a ujedno su pili i pjevali: 'Nema garde bez kokarde, niti vojnika bez četnika.'"

Nesim naglašava vrištanje i nacionalističke pjesme kad opisuje tu nasilnu ratnu situaciju. Osim toga, Nasim spominje klanje ljudi, mučenje, ljudsku agoniju i bol. Poseban je naglasak na zvukovima u Nesimovoj priči. To što on čuje može se analizirati kao diskurzivna osnova njegova predstavljanja počinitelja nasilja i žrtava. Nesim kaže: „Do današnjeg dana krv mi se sledi kada čujem nekoga ko plače“, što pokazuje koliko je traumatična ta opisana situacija u njegovu sadašnjem životu.

Da bi pojedinac primijenio silu u ratu – potreban mu je emocionalni naboj – pojedinac mora biti uvježban ili osposobljen od vojske ili na drugi način izazvan da učini taj korak, mora eliminirati napetost i strah koji nas obično obuzdava kad se nađemo u eskalirajućoj situaciji (Collins, 2008). Nesim prepričava epizodu „u sredini“ događanja koje je vjerojatno već trajalo neko vrijeme. Ujedinjeni narodi, Haški tribunal i Sud BiH, Odjel za ratne zločine, izvješćuju o događajima koji su počeli znatno prije početka rata. Ti izvještaji i presude govore o višegodišnjoj srpskoj propagandi, mobilizaciji, stvaranju identiteta suprotnog drugima i proizvodnji negativnih slika o Hrvatima i Bošnjacima. Postoje konkretni primjeri kako se veličalo nasilje i kako su se budili srpski ideali iz prethodnih ratova (Court of Bosnia and Herzegovina, 2018; Case No.: IT-97-24-T; Greve i Bergsmo, 1994; ICTY, 2018a; ICTY, 2018b). Nešto se moralo dogoditi prije nego što su vojnici počeli klati svoje susjede. Vojnici su bez sumnje doživjeli promjenu identiteta kad su se prijavili u srpsku vojsku, kad su preuzeli odore i naoružanje. I sama pjesma, pridržavajući se Collinsova pojmovnog aparata, trebala bi se

tumačiti kao način prizivanja nasilja, slično navijačkim pjesmama koje potiču na potporu vlastitu timu.

Nesim opisuje situaciju, s ciljem predstavljanja tog postupanja, počinitelja nasilja, kao moralno neprihvatljivog, a položaj osoba izloženih nasilju kao tipičan primjer poniženja, trpljenja i bespomoćnosti (Åkerström, 2002; Collins, 2008). Oni koji su izloženi nasilju slabi su i gotovo da i nisu aktivni u situaciji. Pritom treba istaknuti „gotovo“, jer Nesim u priči spominje jednu aktivnost – spomenuti pojedinci vrište dok su izloženi nasilju. Ti se krici pojavljuju u priči četrnaest godina nakon opisane situacije.

Drugi zvuk koji i dalje odzvanja u Nesimovoj glavi jest pjesma: „Nema garde bez kokarde, niti vojnika bez četnika.“ Nesim predstavlja počinitelje kao nasilnu grupaciju. Svojim opisom Nesim etnički generalizira počinitelje nasilja (Katzs, 1988, str. 237-273). Thomas Hylland Eriksen (1993) argumentira da je etnički identitet kontinuirani proces relacija između sudionika koji sebe vide odvojeno od članova drugih skupina s kojima imaju ili osjećaju da imaju minimum redovite interakcije. Etnički identitet zasniva se na razlikama od drugih. Hylland Eriksen smatra da je etnička pripadnost najvažnija kad se doživljava ugroženom. Nesim nije nazvao počinitelje vojnicima ili policajcima; on je rekao da su počinitelji nasilja pjevali srpsku nacionalističku pjesmu. Nesim generalizira na temelju suprotstavljenih pozicija među kategorijama.

Priče o seksualnom ratnom nasilju u koncentracijskih logora također su primjer kako učinak ratnog nasilja traje do današnjeg dana, dugo nakon rata u Bosni. Zahirova priča primjer je opisane patnja žrtve u logoru:

„Divljaci (Zahir govori o stražarima), natjerali su starog Adnana (jedan drugi logoraš) da siluje djevojčicu, nije bila starija od 15 godina. Tjerali su i muškarce jedne na druge.“

Zahir i Nesim predstavljaju počinitelje kao velike, snažne, zle neljude. Patnja koju su im počinitelji nanijeli pretvara ih u udaljene sudionike i prijetnju. Opis počinitelja producira i reproducira sliku izloženih žrtvi toga nasilja kao slabe i inferiorne. Kategorizacijom počinitelja kao prijetnju Zahir i Nesim poučavaju i druge da prepoznaju rezultate počiniteljevih djela. Prikazivanjem pozicije počinitelja ispi-

tanici u studiji implicitno ističu komplementarnu suprotnost počinitelja – žrtvu nasilja. U prethodnim empirijskim primjerima počinitelj i žrtva nasilja egzistiraju istodobno. Djela počinitelja jasno se oblikuju putem konkretne dramatizacije i eksplicitnim označivanjem. U sljedećem empirijskom primjeru Ivo detaljno opisuje ratno nasilje kojem je izložen i on i drugi logoraš tijekom boravka u logoru:

„Mi smo bili, nas oko pedeset u garaži što je bila sedam puta sedam metara. /.../ Drugo veče izvode po četiri ili pet vani i tuču. Iživljavanje. Tad je počelo teško maltretiranje. Uđe u hangar i kaže ‘odmakni se od vrata, ova grupa, izađi vani’. /.../ Najčešće si sjedio dolje i oni tuku po rebrima i bubrezima. Nogama i sajlama od bagera što imaju brzo kopčanje. Ovdje te udari sajlom a ovdje te potrefi kopča. Bilo je svega.“

Ivo, Zahir i Nesim stvaraju ispravnu moralnost kad odbacuju djela počinitelja. Drugim riječima, to odbacivanje, koje se otkriva tijekom razgovora, sadržava moralnu misao. Sanel objašnjava nasilja tijekom ispitivanja u logoru:

„Priđe mi taj Banjalučanin (stražar u logoru), stavi mi lisica na leđa, posadi me na stolicu, ispitivanje počinje. Gdje si bio? Šta si radio? Zašto si prešao? Ko je naoružavao? Ko je davao pare? Ko je donosio oružje? Ko je organizovao? Ne znam. I počinju batine. Policajac iz Banja Luke je počeo i ovi drugi se priključiše. Ovi tuku, ovaj pita. Jedan priđe s lijeve strane i pođe mi utarati palicom s lijeve strane između uha i vrata, po vratnim žilama, sitno i pola sata. To je toliko boljelo, a ovaj pita cijelo vrijeme. Onda udaraju preko prsa, preko nogu. Nisu to palice, već drvene palice. /.../ Prebili su oni mene muški, 2 sata i 40 minuta.“

To što nam Sanel, Ivo, Zahir i Nesim govore može se promatrati kao usmena reakcija na njihova neispunjena očekivanja. Ta očekivanja, na primjer pomoć čovjeku u nevolji, to su moralno ispravni postupci koji iz perspektive Sanela, Ive, Zahira i Nesima nedostaju u nasilnoj situaciji koju prepričavaju. Sanel, Ivo, Nesim i Zahir, čini se, iznenađeni su ekstremnim nasiljem koje primjenjuju stražari i

patnjom koju uzrokuju. Implicitno stvaraju moralno ispravan postupak u odnosu na nasilnu situaciju i za razliku od onoga što su nam ispričali.

Ratno nasilje i poniženja žrtve u logoru

Ratno nasilje i poniženja žrtve u logoru produciralo je i reproduciralo moralnu iscrpljenost, a time i promjenu u moralnoj karijeri individue. Put ispitanika prema novom poniženom „ja“ počinje prilikom dolaska u logor i označen je mnogim nasilnim situacijama.

U koncentracijskom logoru sam čin odlaska na zahod može se promatrati kao specifičan oblik ratnog nasilja. To je radnja koja se ponavlja svaki dan, a vrši se u odnosu na druge zatvorenike i stražare. Zajedničko je u pričama intervjuiranih osoba o uvjetima u logoru to što su svi bivali pretučeni kad god bi išli na zahod. Ti su opisi simbolično nabijeni emocijama. U nastavku Nesimova opisa okolnosti u vezi sa zahodom otkrivaju se dvije različite konstrukcije. Nesim opisuje sebe kao žrtvu u toj situaciji i odbacuje ponašanje logorskih stražara. Nekoliko puta tijekom intervjua biva uznemiren i intenzivno se znoji. Nesim objašnjava:

„Došlo je do epidemije dizenterije, Gorane (Nesim se imenom obraća autoru članka), i hepatitisa. Nije bilo vode u toaletima, voda koju smo pili je bila industrijska, nije bila prečišćena te su ljudi dobijali kamenje u bubrezima i žučnoj kesi. Svi smo patili od krvi u urinu nakon tri ili četiri dana, a sve od vode. /.../ Morao sam da odem do toaleta jer sam dobio dizenteriju i video sam da je toalet prazan. Poslije, kada sam završio i kada sam krenuo odatle, primijetili su me čuvari i pitali šta tu radim. Tu su bila njih dvojica i odmah su počeli da me ispituju. Pitali su za koga sam glasao, maltretirali su me i počeli su da me tuku. Jedan me je šutnuo vojnom čizmom, i osjetilo sam kao da mi je unutricu pomjerio. Ja sam bio prilično mršav. Nisam se zbog straha usro, kad se moram tako izraziti, nego zbog dizenterije, bila je sama voda. U trenutku te sve preplavi, dobiješ stomačne bolove i od bola se onesvijestiš. Pred kraj mi se upravo to i dogodilo. Otišo sam do vode i opro donji veš.“

Goffman (1990[1961], 12-74) analizira poniženo „ja“ koje se reproducira i reproducira kroz interakciju i nasilje u koncentracijskom logoru. Nesimova priča opisuje kako je ratno nasilje i poniženje utjecalo na identitet pojedinca i obrnuto. Poniženost zbog proljeva i odlazak na zahod pod strahom da će te netko pratiti i fizički pretući, zatim biti primoran izaći da bi oprao rublje od izmeta, sve to ponižava i fizički i mentalno. Prema Collinsovu konceptualnom aparatu, poniženje i ratno nasilje pridonose moralnoj iscrpljenosti pojedinca i na kraju dovode do preokreta u „karijeri“ zatvorenika. Pretpostavka je da Nesimov put prema novom poniženom „ja“ počinje nakon dolaska u logor i u razini je s mnogim ratnim nasilnim interakcijama kao što su pretres, zatim nepovjerenje stražara, fizičko i mentalno zlostavljanje i, ne manje važnim, zlostavljanjem prilikom odlaska na zahod.

Prepričavanjem ratnog nasilja i poniženja Nesim konstruira ponašanje stražara kao moralno odvratno i implicira da je doživio gubljenje identiteta zbog traume (Thornburg et al. 2007, 164). Njegov životni put poveo ga je od poštovanog sugrađanina, oca, sina i radnika do zatvorenika koji ne samo da mora tražiti dozvolu da ode u zahod nego i tu doživljava zlostavljanje. Nesimov identitet poprima sliku stigmatiziranog zatvorenika. Goffman (1990[1963] 11-55) smatra da individua postaje stigmatizirana kad se potpuno ne priznaju njegovi socijalni identiteti. Zajednički nazivnik za sve vrste stigme jest da bi stigmatizirani pojedinac bio prihvaćen u opće društvene interakcije kad ga stigma ne bi udaljila iz zajednice (Bauman 1991; Freidson 1983; Goffman 1990[1963], 11-55; Langer 1991, 1996; Luchterhand 1953; McCarthy and Hagan 2005; Megargee 2013a,b; Round 2006; Ryn 1990; Stein 2009; Suderland 2010; van Ree 2013).

Analiza izvršena na osnovi 138 intervjuiranih osoba koje su preživjele koncentracijske logore za vrijeme Drugog svjetskog rata, koju je proveo Stein (2009), prikazuje da opisana stigmatizacija koja se pojavljuje u intervjuiima u odnosu na to što su ispitanici ispričali, o nasilju u logoru, o svojim osobnim doživljajima u logoru, zajedno s time kako su tretirani i zapitkivani od članova društva nakon rata, stvara interaktivni lanac koji utječe na kreiranje i re-kreiranje identiteta u intervjuirane osobe. Slična dinamika kreiranja i re-kreiranja identiteta pojavljuje se u mojem empirijskom materijalu kad se analizira odnos intervjuiranih osoba s ratnim nasiljem u logoru i njihovim vlastitim

iskustvima. Sanel opisuje dio s ispitivanja (onoga koje je trajalo „dva sata i četrdeset minuta“) prilikom kojeg on u trenutku kratkog predaha od torture sjedi na stolici i „gleda u pod“:

„Kaže Igor: (ispitivač) ‘Kafe pauza’. Odoše na pauzu. Osta jedan stražar, taj do prozora, ja sjedim vezan. Cijelo vrijeme oni mene tuču. Batine primaš non-stop, škripiš zubima, a moraš odgovarati na pitanja jer te inače još više tuču. Sjedim ja, gledam u pod kad odjednom ja vidim sjenku kako poleti od prozora. On je skočio i puko mene u letu čizmom ovdje (pokazuje rukom desnu stranu lica). Mene je u momentu krv oblila, ja padam dole na glavu i pošto ne vidim, osjećam da mi nema desne strane lica. Da je to sve raznio. Sad me neće krpiti, neće doktora zvati, ubiće me.“

Stigmatizacija koja se prikazuje kroz gubitak prijašnjeg identiteta, ponavljajuće poniženje tijekom nasilja, kao i prihvaćanje djelovanja ostalih kao moralno neispravno podrazumijeva važnost neprekinutih interakcija – osobito onih koji karakteriziraju prijašnji život ispitanika prije zarobljavanja, smještanja u logor, torture u logoru i gubitka identiteta.

Slična dinamika kreiranje i re-kreiranje identiteta pojavljuje se u mojem empirijskom materijalu kad se analizira odnos intervjuiranih osoba s ratnim nasiljem u logoru i iskustvima žrtvovanja drugih. Ivo opisuje sudbine logoraša koje su „prozvali“ stražari:

„Prvo su prozvani za čišćenja tog hangara ova dvoica što su prije rata radili u Omarskoj. Velić Ismet i Ahmić iz Puharske što je kafić držao u centru. Nih su pokupili da idu čistiti u Omarskoj te hale. /.../ Njih dvoica su izašli, uzeli svoje stvari i nikad se više nisu pojavili. /.../ Lisac (nadimak) je tu isto bio. Lisa su svaki dan zvali vani i tukli. Svaki dan je drekao na pisti ko drekavac.“

U pričama iz koncentracijskih logora ratno nasilje koji se događa u kontekstu osnovnih interakcija bilo je najizražajnije. Prethodno je opisan razgovor u nasilju tokom ispitivanja, razgovor o zahodu i nasilju u tom kontekstu kao i u kontekstu čišćenja lokala za spavanje. U

nastavku će biti opisano ratno nasilje povezano sa spavanjem i konzumacijom hrane.

Spavanje ili način na koji netko provodi noć dio je svakodnevnice u koncentracijskom logoru. Ponavlja se i obično se događa u neposrednoj blizini neke druge osobe (zatvorenika i stražara). Prema svim ispitanicima u ovoj studiji, noćni uvjeti u logoru su bili teški. Prostori za spavanje obično su bili stari uredi ili svlačionice prepune zatvorenika koji najčešće nisu imali prostora da legnu ili sjednu na pod. Osim toga, zatvorenici su bili ucijenjeni ili pretučeni kad god bi pokušali spavati. Sanel ogorčeno govori o noćnim uvjetima u logoru:

„Bilo je strašno, 150 ljudi bilo je nagurano u prostoriju od deset kvadrata, nisi mogao disati. Jedan čuvar ja ušao i ubacio kutiju za cipele govoreći da hoće 500 DM² ili će nas pustiti da se ugušimo tu. Mnogi nisu imali para, drugi su imali malo ali pošto nismo uspjeli sakupiti pare počeli su batinati one koji su bili najbliži vratima. Ovo je okrutnost koja se ne može prepričati niti opisati.

Sanelov opis noćnih uvjeta ispunjen je dramtizacijom uloge žrtve i zločinca. Dramatizacija može braniti određeni opis od drugačijih interpretacija (Goffman 1990[1959], 23-5; Potter 2007[1996], 107-8, 121-29). Iskustvo preživljavanja noći u logoru može se gledati kao vid interakcije u kojoj bi zatvorenici vjerojatno cijenili prostor, mir i tišinu, ali umjesto toga oni su prisiljeni provesti noć u prenatrpanim objektima gdje ih ucjenjuju i zlostavljaju. U ovom opisu ratnog nasilja Sanel otkriva svoj identitet žrtve koji je nastao, obnovio se i održavao u suprotnosti s drugima – stražarima. Također, pokazuje da se slika moralno neispravnih radnji ponovo stvara u Sanelovu radu o identitetu. Jasna je veza između Sanelova narativnog prikaza identiteta žrtve i moralno pogrešnog djelovanja stražara.

Kao što je provođenje noći ili spavanje i odlazak u zahod dio svakodnevnice u logoru, tako je to i s konzumacijom hrane. Prema priči zatvorenika, hrana je distribuirana na sljedeći način: prvo su zatvorenici postrojani po skupinama od oko 30 ljudi, a zatim su morali čekati i po nekoliko sati dok ne bi došli na red. Kad su išli u blagovaonicu, zatvorenici su morali proći kroz prolaz koji su formirali stražari, a tu

2 Njemačke marke, otprilike 250 eura.

bi ih udarali, obično čeličnim šipkama, palicama ili električnim kablama. Ako bi neko pao unutar špalira, stražari bi ga pretukli, nekad čak i nasmrt. Jedini obrok tijekom dana sastojao se od „ustajale juhe” i 100 g kruha. Obrok je trajao jedva tri minute, a zatvorenici su premlaćivani i tijekom samog obroka. Smatralo se da je jako teško izbjeći udarce, a cijena obroka bila je da se oni otrpe. Asim se bijesno prisjeća načina na koji je vršena distribucija hrane:

„Deset stražara je stajalo na jednoj strani, a deset na drugoj. Svi su imali čelične šipke, a u najboljem slučaju palice. Tukli bi nas dok prolazimo pa smo mi pokušavali da se zaklonimo jedni drugima ali na kraju su svi dobijali bar po pet-šest udaraca. Morali smo da jedemo jako brzo pošto je deset stražara šetalo okolo udarajući stolove, vičući na nas da požurimo. Posrkali bismo supu, a onda bi nas tukli i u povratku. Postaneš kao životinja, to je danas teško i zamisliti, ali znam da se to može dogoditi ponovo. Dozvolili su da čovjek leži 15 dana među nama dok konačno nije podlegao povredama. Crvi su puzali po njegovim otvorenim ranama, ali su ga izbacili među ostale zatvorenike. Već su pobili na hiljade ljudi, ali su pustili ovog čovjeka da umire u bolu i mukama, zašto ga jednostavno nisu ubili? Nakon toga je tako mrtav ležao među nama nekoliko dana. A mi smo se kretali okolo gazeći preko njega kada bismo u koloni krenuli na ručak. Takav je bio režim, postrojiš se i dobiješ batine čim bi počeo da jedeš ovu ustajalu supu kako bi preživio.“

U Asimovoj priči ratno nasilje aktualizira se kroz vlastito poniženje („postaneš kao životinja”). Redukcija individualne vrijednosti i nepoštovanje statusnih pozicija od prije rata postaju evidentni kada Asim opisuje sebe kao životinju. Gubitak identiteta u odnosu na poziciju prije rata rezultat je ponižavanja samog sebe. Ratno nasilje, kako ga Asim opisuje, prisutno je u gotovo svakom segmentu njegova opisa uvjeta koji se tiču distribucije hrane.

Verbalni naboji u pričama o ratnom nasilju i poniženju žrtve u logoru ukazuju neizravno na opravdavanje nasilnih radnji tijekom rata (Presser, 2013). Predstavljena slika sugerira da su počinitelji imali neku vrstu dozvole i „prava“ za ubijanje osoba koje su bile „vidljive“

u društvu i na neki način označene kao posebno pogodne za ratno nasilje koje je normativno bilo prihvaćeno u društvu. Stvarnost je mnogostrana, navodi Presser (2013), posebno tijekom rata. Nešto što bi većina ljudi smatrala zlodjelom, kao što je nasilje prema civilima, drugi mogu smatrati herojskim činom, vjerojatno ovisno o činjenici je li rat završio ili nije ili je li događaj prepričan ili izravno promatran i ovisno o tome tko priča priču.

UMJESTO ZAKLJUČKA: DEFINICIJE POČINITELJA RATNOG NASILJA I ŽRTVE

Tijekom rata u sjeverozapadnoj Bosni civili su bili izravne mete ratnog nasilja. U ovom članku analizirao sam prepričane primjere ratnog nasilja u koncentracijskim logorima tijekom rata u Bosni i Hercegovini i identificirao kako se počinitelji ratnog nasilja i žrtve simbolično definiraju u pričama.

Priče o nasilju u koncentracijskim logorima produciraju i reproduciraju sliku ljudske patnje, klanja, silovanja, i organizacije ratnog nasilja. Žrtva nasilja predstavljena je kao deumanizirana, obilježena i bespomoćna, ostavljena na milost i nemilost počinitelja ratnog nasilja. U tim pričama počinitelj je prikazan kao opasan, zao i idealan neprijatelj. Predstavljen je kao stvaran i snažan, ali ipak stran kriminalac, iako je prijateljni poznanik, prijatelj i susjed žrtve.

Analizirani empirijski primjeri pokazuju kako se identitet žrtve koncentracijskog logora formira, obnavlja i zadržava kao kontrast u odnosu na „druge” – logorske stražare. Prikazivanje identiteta žrtve od logoraša kroz njihovo poniženo „ja” nastalo je distanciranjem od stražara. Nova (promijenjena) moralna karijera zatvorenika prezentira se kao rezultat zatvaranja u logor, ratnog nasilja u logoru i ponavljajućih interakcija poniženja. Značaj uloge logorskih stražara posebno je naglašen u narativima poniženja u kojima je jasno vidljiv novi identiteti logoraša koji se odlikuje opisanim umorom individue, posustalošću i agonijom.

Analizirane priče u studiji su reproducirale sliku moralno pogrešnog ponašanja stražara u logoru. Moral poniženja koji je predstavljen u narativima može se promatrati kao proizvod ratnog nasilja

u logorima. On se može promijeniti, ponovo stvoriti, rekonstruirati i ponovo definirati.

To što ispitanici kritiziraju ratno nasilje stražara može se interpretirati kao spoznaja dehumanizacije koja je u kontrastu s njihovim prijašnjim iskustvima. Ispitanici opisuju velik broj svakodnevnih interakcija koje se analitički izdvajaju u ovoj studiji kao ratno nasilje i poniženje. Kroz analizu u narativima vidimo kako su zatvorenici gubili svoj prijeratni identitet i kako su drugi prihvaćali njihove nove identitete u koncentracijskim logorima.

Ratna primjena nasilja u ovoj studiji opisuje se kao *organizirana*, što nagovještava da je primjena nasilja postala normalna pojava u logoru, a ne iznimka. Priče o fenomenu ratnog nasilja produciraju i reprodudiraju sliku ljudske patnje i trpljenja ekstremnih oblika nasilja. Žrtve nasilja predstavljaju se dehumanizirano i označene su kao prikladne da im se tako nešto dogodi. Počinitelj se prikazuje kao opasan, zao i idealan neprijatelj. Predstavljen je kao stvaran i snažan, ali ipak različit (u smislu nepoznat) ubojica/nasilnik za kojeg se kaže da predstavlja jasnu prijetnju društvenom poretku koji je postojao prije rata. Priče o ratnom nasilju, ratnim zločincima i žrtvama nasilja tijekom rata pojačane su simbolikom etničkog nasilja (*četnik, garda, kokarda*). Kazivači s jedne strane etnički generaliziraju na temelju različitosti između etničkih kategorizacija, a s druge strane iznose da su njihovo osobno fizičko postojanje i etnički identitet u toj nasilnoj situaciji ugroženi.

Holokaust za vrijeme Drugog svjetskog rata u mnogim je slučajevima bio vrlo učinkovit i industrijaliziran; tipičan cilj bio je ubijati iz daljine, bezlično, iako su pojedinci koji su imali ovlast u koncentracijskim logorima bili uključeni i u vrlo osobna, sadistička djela (Bauman, 1991; Browning, 1992; Megargee, 2013). Postoji li interakcija čina/moći u ratno doba i stupanj unesene motivacije/energije koja je nužna za nasilje (tj. onima na vodećim položajima potreban je manji unos energije zbog čimbenika koji su ih na ta mjesta postavili ispočetka)? Priče i formulacije sudionika ovog istraživanja ne naglašavaju udaljenog, zlog i/ili moćnog vođu koji motivira mase. Za razliku od nasilja tijekom holokausta, u ovim su pričama vođe nasilja bivši susjedi i kolege žrtava.

Opća je suprotnost u odnosu na holokaust kad govorimo o ratu u Bosni i Hercegovini ta što je nasilje karakterizirano *individualizira-*

nom primjenom nasilja, tako što su počinitelji najčešće poznavali žrtve nasilja. Priče otkrivaju kako je rijetko upotrebljavano vatreno oružje; umjesto toga rabile su se metalne i drvene palice ili noževi. Te se karakteristike mogu usporediti s primjerima nasilja iz Ruande, npr. u istraživanju Hatzfelda (2005), gdje je nasilje bilo sličnije (i okrutnije) onome koje se pojavljuje u opisima analiziranim u ovom radu, za razliku od tipičnih primjera industrijaliziranog istrjebljenja tijekom Drugog svjetskog rata.

Sudionici ovog istraživanja počinitelje često opisuju kao osobe koje na različite načine uživaju ponižavati, premlaćivati, ubijati i nanositi bol. To karakteriziranje razlikuje se od zapažanja Collinsa (2008) koji navodi da vojnici nisu najsposobniji kad se primjenjuje *nasilje izbliza* i da pojedinci više teže suglasnosti i solidarnosti. Jedno je objašnjenje za takve postupke vojnika pritisak koji se u ratu čini nad njima da pokažu hrabrost u bliskoj borbi, s ciljem nadjačavanja drugih, neprijatelja. Tijekom rata neprijatelji su ciljevi nasilja, trebaju biti izloženi nasilju i neutralizirani. Policajci i vojnici u sjeverozapadnoj Bosni nisu bili u blizini nikakvog bojišta, zato su civili stavljeni u ulogu neprijatelja. Primjenjivanjem sile protiv civila vojnici su dokazivali svoju nadmoć nad neprijateljem čak i kada je neprijatelj bio apstraktnog tipa, nenaoružan i bezopasan (Medić, 2013; Case No.: IT-95-8-S; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-98-30/1-A; Greve i Bergsmo, 1994). Drugo se objašnjenje može pronaći u stupnju mobiliziranja i emocionalnog naboja koji se događao prije rata, demoniziranju neprijatelja. Ljudi su najvjerojatnije postali brutalniji zbog tog procesa.

Prethodna istraživanja analizirala su učinkovita i industrijalizirana ubijanja drugih ljudi u logorima. U mojoj studiji analizirano je ratno nasilje kod bivših logoraša koje ubija individue. Ti se opisi moraju analizirati da bi se bolje razumjele te ratne nasilne situacije. Važno je procijeniti socijalne posljedice koje su inherentne kod nasilja tijekom rata - zbog toga se znanstvenici još više moraju približiti sličnim empirijskim materijalima.

Svođenje ljudi samo na jedan primarni (ubojiti) kolektivni identitet prisutno je na svakom mjestu gdje se nešto kao „etnički identitet“ ljudi smatra važnijim od njihova osobnog, individualnog, građanskog, profesionalnog ljudskog identiteta. Spajanje etnonacionalnih identiteta u neki navodno potpuno homogeni, masovni, (navodno)

jedinstveni kolektivni identitet, a koji se znatno ili (potpuno) razlikuje od nekih drugih, trećih ili četvrtih (isto tako definiranih kolektivnih identiteta) – savršeno odgovara reprodukciji i stvaranju novih sukoba. U ovom članku analiziran je jedan takav sukob iz perspektive bivših logoraša. Međutim, važno je proučavati obje strane priče, i zatvorenika i čuvara. Pričajući svoju priču, logoraši obnavljaju svoj status i postižu određeni stupanj samopoštovanja i priznanja njihovih identiteta. Njihovi današnji narativi neka su vrsta nastavka otpora. Čuvari, pričajući svoju priču, mogu objasniti sebi kao i publici; mogu izraziti svoje emocije. Bez procesa te vrste logoraši riskiraju životnu egzistenciju bez mira i spokoja, a čuvari riskiraju da permanentno budu povezani s zlodjelima koja su počinili.

LITERATURA

Åkerström, M. (2002). Släps, punches, pinches – but not violence: Boundary-work in nursing homes for the elderly. *Symbolic Interaction*, 25(4), 515–536. <https://doi.org/10.1525/si.2002.25.4.515>

Basic, G. (2005). *War and crime. Definitions of crime in a Bosnian post-war society*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior, 2.

Basic, G. (2007). *Would I grill lamb with you? Reconciliation and implacability in stories of former prison-camp detainees*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior, 2.

Basic, G. (2013). Ritualer i koncentrationslägret. Avståndstagande, moral och anpassning i före detta lägerfångars berättelser från Bosnien. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 115(3), 225–243.

Basic, G. (2015a). Reconciliation narratives of survivors from war in Bosnia and Herzegovina. U V. Pulla i B. B. Mamidi (Ur.), *Some aspects of community empowerment and resilience* (str. 189–205). New Delhi: Allied Publishers Pvt. Ltd.

Basic, G. (2015b). Stories of sexualized war violence after the Bosnian war. U F. Andrada i M. Platzer (Ur.), *Femicide. Targeting of women in conflict. A global issue that demands action. Volume III* (str. 102–105). Vienna: The Academic Council on the United Nations System (ACUNS).

Basic, G. (2015c). Idealna žrtva i nadmetanje za dobijanje statusa žrtve u pričama preživjelih rata u Bosni i Hercegovini. *Temida*, 18(2), 7–30.

Basic, G. (2015d). Pomirenje i nepomirljivost u pričama preživjelih poslije rata u Bosni i Hercegovini. *Kriminalističke teme*, 15(1-2), 75–96.

Basic, G. (2015e). Victimhood, forgiveness and reconciliation: In stories of Bosnian war survivors. U E. L. Olsen (Ur.), *Forgiveness: Social significance, health impact and psychological effects* (str. 105–130). Hauppauge: Nova Science Publishers, Inc.

Basic, G. (2015f). Definitioner av våld i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien. *Sociologisk Forskning*, 52(4): 341–361.

Basic, G. (2017). Concentration Camp Rituals: Narratives of Former Bosnian Detainees. *Humanity and Society*, 41(1): 73–94, DOI: 10.1177/0160597615621593.

Basic, G. (2018). Definitions of Violence: Narratives of Survivors from the War in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Interpersonal Violence*,

33(13): 2073-2097, DOI: 10.1177/0886260515622300.

Basic, G., Delić, Z. and Sofradzija, H. (2019). Ideology of Neo-fascism, Education, and Culture of Peace. The Empirical Case of Bosnia and Herzegovina. *Critical Education*, 10(6): 1-20.

Bauman, Z. (1991). *Modernity and the holocaust*. New York: Cornell University Press.

Bećirević, E. (2009). *Na Drini genocid*. Sarajevo: Buybook.

Bećirević, E. (2010). The issue of genocidal intent and denial of genocide: A case study of Bosnia and Herzegovina. *East European Politics and Societies*, 24(4), 480-502. <https://doi.org/10.1177/0888325410377655>

Čorkalo Biruški, D. (2014). Etički izazovi kvalitativnih istraživanja u zajednici: od planiranja do istraživačkog izvještaja. *Ljetopis socijalnog rada*, 21(3), 393-423. <https://doi.org/10.3935/ljsr.v21i2.7>

Blumer, H. (1969/1986). *Symbolic interactionism. Perspective and method*. Berkeley: University of California Press.

Bougarel, X., Helms, E. and Duijzings, G. (2007). *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot: Ashgate Press.

Browning, C. R. (1992). *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland*. London: Harper Collins Publishers Inc.

Case No.: IT-97-24-T. Judgment in case of Milomir Stakic. 31 July 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).

Case No.: IT-98-30/1-A. Judgment in case of Miroslav Kvočka, Mlado Radic, Zoran Zigic and Dragoljub Prcac. 28 February 2005. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.

Case No.: IT-95-8-S. Judgment in case of Dusko Sikirica, Damir Dosen and Dragen Kolundzija. 13 November 2001. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.

Case No.: IT-95-5/18-PT. Third Amended Indictment in Case of Radovan Karadžić. 27 February 2009. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.

Case No.: IT-09-92-PT. Fourth Amended Indictment and Schedules of Incidents in Case of Ratko Mladić. 16 December 2011. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.

Court of Bosnia and Herzegovina (2018). Section I for War Crimes. Sarajevo: Court of Bosnia and Herzegovina (<http://www.sudbih.gov>).

- ba/?opcija=predmeti&jezik=e , 20180816).
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton & Oxford: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400851744>
- Collins, R. (2008). *Violence. A micro-sociological theory*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Fejn, H. (1979). *Accounting for genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: Free Press.
- Fein, H. (1993). *Genocide: A Sociological Perspective*. London: Sage.
- Freidson, E. (1983). Celebrating Erving Goffman. *Contemporary Sociology* 12:359-362.
- Goffman, E. (1990 [1963]). *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin Books Ltd.
- Goffman, E. (1990 [1961]). *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday.
- Goffman, E. (1990 [1959]). *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin Books Ltd.
- Garfinkel, H. (1967/1984). *Studies in ethnomethodology*. New York: Prentice Hall.
- Greve, H. S. and Bergsmo, M. (1994). *The Prijedor report*. Annex V. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). New York: United Nations.
- Hatzfeld, J. (2005). *Machete season: The killers in Rwanda speak*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Hylland Eriksen, T. (1993). *Ethnicity and nationalism: Anthropological perspectives*. London: Pluto Press.
- Holstein, J. A. and Gubrium, J. F. (1995). *The active interview*. Qualitative Research, Method Series 37. London: Sage.
- ICTY (2018a). The Cases. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/action/cases/4>, 20180816).
- ICTY (2018b). Judgement List. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/en/cases/judgement-list>, 20180816).
- IPC Patria (2000). *Ni krivi ni dužni. Knjiga nestalih općine Prijedor*. Sanski Most: IPC Patria i Udruženje Prijedorčanki "Izvor".
- Katz, J. (1988). *Moral and sensual attractions in doing evil*. New York: Basic Books.

- Langer, L. L. (1996). "The Alarmed vision: Social Suffering and Holocaust Atrocity." *Daedalus* 125(1):47-65.
- Langer, L. L. (1991). *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven: Yale University Press.
- Luchterhand, E. (1953). *Prisoner Behavior and Social System in Nazi Concentration Camps*. Wisconsin – Madison: The University of Wisconsin - Madison.
- Malešević, S. (2010). *The sociology of war and violence*. Cambridge: University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511777752>
- Mccarthy, B. and Hagan, J. (2005). Danger and the Decision to Offend. *Social Forces* 83(3):1065–96.
- Medić, J. (2013). *Genocid u Prijedoru*. Sarajevo: Grafis Cazin.
- Megargee, P. G. (2013). *Encyclopedia of camps and ghettos 1933-1945*. Volume I and II. Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Potter, J. (1996/2007). *Representing reality. Discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446222119>
- Presser, L. (2013). *Why we harm*. London: Rutgers University Press.
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative methods for the human sciences*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Silverman, D. (2015). *Interpreting qualitative data*. London: Sage.
- Stein, A. (2009). 'As Far as They Knew I Came from France': Stigma, Passing, and Not Speaking about the Holocaust. *Symbolic Interaction* 32:44-60.
- Stover, E. i Weinstein, H. M. (2004). *My neighbour, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511720352>
- Suderland, M. (2010). An extreme case of social life: inmate society in national socialist concentration camps. *Cultural Politics* 6(1): 23-46.
- Swedish Research Council (2007). *Hantering av integritetskänsligt forskningsmaterial*. Stockholm.
- Swedish Research Council (2011). *God forskningssed*. Stockholm.
- Ussem, B. (1998). Breakdown theories of collective action. *Annual Review of Sociology*, 24, 215–238. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.215>
- van Ree, E. (2013). "Problems of Communism: Gulag Authorities and Gulag Victims." *International Review of Social History* 58(1): 107-119.

Round, J. (2006). Marginalized for a lifetime: The everyday experiences of gulag survivors in post-Soviet Magadan. *Geografiska Annaler Series B: Human Geography* 88(1): 15-34.

Ryn, Z. (1990). Between life and death: Experiences of concentration camp mussulmen during the holocaust. *Genetic, Social & General Psychology Monographs* 116(1): 7-20.

Wästerfors, D. (2014). Book review: Why we harm. *Acta Sociologica*, 57(3), 271-272. <https://doi.org/10.1177/0001699314529214>

Wesselingh, I. and Vaulering, A. (2005). *Row Memory. Prijedor, Laboratory of Ethnic Cleansing*. London: Saqi Books.

ACKNOWLEDGEMENTS

Zahvaljujem Skandinavskom istraživačkom vijeću za kriminologiju (Scandinavian Research Council for Criminology) za financijsku potporu tijekom svog istraživanja. Za vrijedne komentare o mom tekstu zahvaljujem Malin Åkerströmu, Davidu Wästerforsu, Ann-Mari Sellerberg, Abby Peterson i anonimnim recenzentima.

(I wish to thank the Scandinavian Research Council for Criminology for financial support during my research. For valuable comments on my text, I would like to thank Malin Åkerström, David Wästerfors, Ann-Mari Sellerberg, Abby Peterson, and the anonymous reviewers.)

DEFINITIONS OF THE PERPETRATOR OF WAR VIOLENCE AND THE VICTIM: SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF VIOLENCE IN CONCENTRATION CAMP DURING THE WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Goran Basic, associate professor

Faculty of Social Sciences

Linnaeus University,

Växjö, Sweden

Abstract

This article analyzes the experiences retold by former concentration camp detainees who were placed in concentration camps like civilians at the beginning of the Bosnian war in the 1990s. The article aims to analyze the narratives of war violence in concentration camp as well as identifying how the perpetrators of war violence and victims are symbolically defined in stories. In these descriptions, the perpetrator is defined as a dangerous, evil, and ideal enemy. He is portrayed as a real and powerful yet alien criminal. When informants emphasize extermination and the systematization of war violence in the camps during the war, they produce and reproduce the image of violence that is organized and conducted on a daily basis. The aim of this verbal emphasis seems to be that the described acts of violence in the camps, after the war obtain the status of an organized war violence - genocide. By defining the perpetrators of war violence, the interviewed in the study implicitly point out the complementary opposition of the perpetrator - a victim of violence. The victim is presented as pre-war acquaintance, friends and neighbors of the perpetrators of violence. Victim of violence is defined as tired, dying in agony, inferior, de-humanized, stamped and helplessly left to the mercy of the perpetrators of war violence. Leading people to only one primary (deadly) collective identity exists at every place where the "ethnic identity" of people is considered more important than their personal, individual, civic, pro-

fessional human identity. The merging of ethnonational identities into a completely homogeneous, massive, unique collective identity, which is substantially or (totally) different from some others - perfectly matches reproduction and the creation of new forms of violence.

Keywords: genocide, alien criminal, extermination, systematized war violence, organized war violence, verbal emphasis, collective identity, ethnic identity, ethnonational identity